

АЛЬТЕРНАТИВНА ІСТОРІЯ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Альтернативна історія пов'язана з традиційною історією, оскільки вони мають один предмет – минуле людства. Для більш багатомірного, істинного уявлення минулого і потрібно формувати альтернативну історичну науку.

Початок історичним альтернативам було покладено, ще давньоримським істориком Титом Лівієм. Значний вплив на визнання альтернативної історії науковим напрямом зробила праця лауреата Нобелівської премії І. Пригожина «Кінець невизначеності. Час, хаос і нові закони природи». Французький історик, представник школи «Анналів» Ф. Бродель у межах концепції нелінійності розвитку досліджував питання взаємодії багатоманітності історичних часів.

У радянській історіографії проблеми альтернативності історії, враховуючи марксистський підхід до вивчення історії суспільства, не розвивалися належним чином. М. Гефтер вважав, що категорія «альтернативність розвитку» надає послідовності та єдності історичному світогляду. Дослідженнями проблеми випадковості в історії займався А. Гуревич. Питання альтернативності історичного процесу цікавили, головним чином істориків, які займалися дослідженнями методологічних питань: Є. Жукова, І. Ковальського, П. Волобуєва.

Певний інтерес до альтернативної історії виявляє відомий український історик Н. Яковенко, яка вивчає ці два виміри історії – соціальний та антропологічний.

Завдяки альтернативній історії починає кардинально змінюється вектор наукового пошуку. Для історичної науки важливим наслідком загального повороту наукового мислення є те, що історика починають цікавити події, що відбулися не самі по собі, а в контексті нереалізованих можливостей.

Ключові слова: альтернативна історія; історіографія; нелінійність розвитку; методологія; виміри історії.

Альтернативная история связана с традиционной историей, так как они имеют один предмет – прошлое человечества. Для более многомерного, истинного представления прошлого и нужно формировать альтернативную историческую науку.

Начало историческим альтернативам было положено еще древнеримским историком Титом Ливием. Значительное влияние на признание альтернативной истории научным направлением сделал труд лауреата Нобелевской премии И. Пригожина «Конец неопределенности. Время, хаос и новые законы природы». Французский историк, представитель школы «Анналов» Ф. Бродель в рамках концепции нелинейности развития исследовал вопросы взаимодействия многообразия исторических времен.

В советской историографии проблемы альтернативности истории, учитывая марксистский подход к изучению истории общества, не развивались должным образом. М. Гефтер считал, что категория «альтернативность развития» предоставляет последовательность и единство в историческом мировоззрении. Исследованиями проблемы случайности в истории занимался А. Гуревич. Вопросы альтернативности исторического процесса интересовали, главным образом историков, которые занимались исследованиями методологических вопросов: Е. Жукова, И. Ковальского, П. Волобуева.

Определенный интерес к альтернативной истории показывает известный украинский историк Н. Яковенко, которая изучает эти два измерения истории – социальный и антропологический.

Благодаря альтернативной истории начинает кардинально меняться вектор научного поиска. Для исторической науки важным следствием общего поворота научного мышления является то, что историка начинают интересоваться событиями, что произошли не сами по себе, а в контексте нереализованных возможностей.

Ключевые слова: альтернативная история; историография; нелинейность развития; методология; измерения истории.

Alternative history is connected with the traditional history as they have one subject – the past of mankind. For a more multi-dimensional, a true understanding of the past and the need to build alternative historical science.

The beginning of the historical alternatives was expected, yet the Roman historian Titus Livy. A significant impact on the recognition of alternate history as a scientific direction has made the work of Nobel Prize winner I. Prigogine, «The End of uncertainty. Time, chaos and new laws of nature». French historian, a representative of the school of «Annals» by F. Braudel, in the framework of the concept of nonlinearity development examined the issues of interaction of a diversity of historical times.

In Soviet historiography the problem of alternativeness of history, given the Marxist approach to the study of the history of society, did not develop properly. M. Geffer believed that the category of «alternative development» provides consistency and unity of the historical worldview. A study of the problem of chance in history involved A. Gurevich. Question the alternativeness of historical process were interested in, mainly historians, who were engaged in the study of methodological issues. E. Zhukov, I. Kowalski, P. Volobuyev.

Some interest in alternate history finds the famous Ukrainian historian N. Yakovenko, which examines two dimensions of history – social and anthropological.

Thanks to the alternate history begin, radically changing the vector of scientific research. To history an important consequence of the General turn of scientific thinking is that of the historian becomes interested in the events that occurred not in themselves, but in the context of missed opportunities.

Key words: alternative history; historiography; the nonlinearity of development; methodology; measurement history.

Альтернативність є невід'ємною частиною нашого життя: кожної хвилини будь-яка людина постає перед вибором – зробити так чи можливо інакше. Людське життя – своєрідне перехрестя; від обраного шляху якого доля може докорінно змінитися. Така варіативність людського буття, ймовірна можливість існування різних альтернативних шляхів розвитку історичних сценаріїв і дала поштовх для наукових досліджень альтернативної історії.

І якщо альтернативну історію асоціюють найчастіше з літературою [12] або філософією історії [16], то прийшов час відійти від подібних стереотипів і розглянути її з точки зору історичних досліджень.

Метою нашої статті є показ сутності альтернативної історії через призму досліджень відомих зарубіжних та вітчизняних істориків.

З точки зору літературознавства, альтернативна історія – це міждисциплінарне та метажанрове утворення. Вона не має родової належності, оскільки її художні твори є представниками усієї структури родів літератури [12, с. 18].

У творах, створених в дусі альтернативної історії, неодмінним елементом сюжету є зміна ходу історії. Тобто, в деякий момент минулого з якої-небудь причини: або випадково, або в результаті втручання зовнішніх сил, наприклад, прибульців з майбутнього, відбувається щось відмінне від того, що відбувалося в реальній історії. Те, що сталося, може бути пов'язане з широко відомими історичними подіями або історичними особистостями, а може здаватися, на перший погляд, малозначущим. У результаті цієї зміни відбувається «розгалуження» історії: події починають розвиватися іншим шляхом. У світі зі зміненою історією і відбувається дія. Вона може проходити у будь-який час – і в минулому, і в сьогоденні, і в майбутньому –

але на події істотно впливає факт зміни історії. В одних випадках описуються події, пов'язані з самим «розгалуженням», в інших виклад фокусується на ситуаціях зміни реальності, в третіх, основною темою стають спроби героїв за допомогою подорожі в часі повернути історію в початкове русло, змінити її в іншому напрямку або, навпаки, «закріпити» змінену реальність. У деяких творах разом з ідеєю переміщення в часі використовується ідея паралельних світів, коли «альтернативний» варіант історії реалізується не в нашому світі, а в паралельному, де історія йде власним шляхом.

Альтернативна історія пов'язана з традиційною історією, хоч би тим, що вони мають один предмет – минуле людства. Для більш багатомірного, істинного уявлення минулого і потрібно формувати альтернативну історичну науку.

Початок історичним альтернативам було покладено, ще давньоримським істориком Титом Лівієм (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.). У своєму трактаті «Історія Риму від заснування міста», який був написаний у 35 р. до н. е., автор висунув гіпотезу, що Олександр Македонський не помер у 33 роки і присвятив декілька сторінок ймовірному ходу подій, тобто такому, що міг відбутися за певних умов, походу Великого Завойовника на Рим у 323 р. до н. е. Історик зробив гіпотетичне припущення, що цей похід міг би закінчитися повною поразкою Олександра Македонського. Все це скоріше можна назвати невеличкою альтернативною замальовкою всередині історичної праці. Однак, це не заперечує права вважати Тита Лівія основоположником жанру альтернативної історії. «Ніщо, здається, не було мені так далеко, коли я почав цю працю, як бажання відступити від викладу подій у хронологічному порядку і розквітчувати свій твір всілякими відступа-

ми, для того, щоб подати приємні розваги читачу і дати спокій своїй душі; але при одній згадці про настільки великого царя і полководця в середині мене знову пробуджуються ті думки, що таємно не одного разу хвилювали мій мозок, і хочеться увявити собі, який наслідок могла би мати для римської держави війна з Олександром» [10, с. 516–517].

Праця священника, історика та письменника Гальфрида Монмутського (біля 1100–1154/1155) «Історія бриттів» [11], написана у XII ст., за формою і підходом написання нагадує твір, виконаний у жанрі альтернативної історії. Автор намагався пояснити історичні претензії Нормандської династії на Британську корону, проте політ його уяви майже витіснив це завдання. Гальфрид відніс королівський рід бриттів до останніх захисників Трої і простежив життя їх багаточисельних нащадків, фактично заповнивши «білі плями» власною альтернативною вигадкою, яка повністю поглинула реальну історію. Фактично, була створена функціональна модель легендарного минулого Великої Британії. Ця модель настільки вдало викладена автором, що навіть Вільям Шекспір звертався до сюжету «Історії бриттів» про короля Ліра та його дочок, а не до справжніх історичних фактів.

Альтернативна історія базується на понятті «точок біфуркації» (точок розвилки), при наближенні до яких відбувається відкидання одних варіантів і вибір інших (процес флуктуації). Лауреат Нобелівської премії Ілля Романович Пригожин (1917–2006) вважав, що історія є послідовністю біфуркацій [8, с. 15]. Це дозволяє вченому зробити висновок, що «незворотність і нестійкість тісно пов'язані між собою: необоротний, орієнтований час може з'явитися тільки тому, що майбутнє не міститься в теперішньому» [14, с. 252], скоріше, міститься, але в якості однієї з можливостей.

Значний вплив на визнання альтернативної історії науковим напрямом зробила праця І. Пригожина «Кінець невизначеності. Час, хаос і нові закони природи» [13]. У книзі йде мова про ідею нелінійності динаміки. Цей підхід ґрунтується на тому, що лінійний характер перебігу подій, рівноважні стани зовсім не є домінуючими в реальності. Значну увагу дослідник приділяє хаотичності поведінки явищ. І. Пригожин та І. Стенгерс пов'язують різноманітні шляхи еволюції з біфуркаціями, які виявляють свій характер у процесі зміни поля середовища.

Концепція нелінійності розвитку, початок якої було покладено теоретичними працями Брюссельської школи термодинаміки і теоретичної механіки (І. Пригожин, І. Стенгерс), знайшла відгук у працях школи «Анналів», зокрема, в концепціях «процесів великої тривалості» та структурі історичного часу. Так, відомий французький історик, представник школи «Анналів» Фернан Бродель (1902–1985) у межах концепції нелінійності розвитку досліджував питання взаємодії багатоманітності історичних часів. Ще у першій своїй великій праці «Середземне море та середземноморський світ за часів Філіпа II» Ф. Бродель вибудував принцип нашарування трьох часових рівнів.

Найменш рухливою структурою «тотальної історії» є «геоісторія», що вимірюється «часом дуже великої тривалості». Для цього рівня історичного часу притаманний «квазівічний час», тобто «час мудреців»

або «напівміфічний час». Такий час виробляє редуцію усіх соціальних явищ до займаного простору. У першому розділі «Роль середовища» Ф. Бродель підкреслює: «географія в цій грі перестає бути самоціллю і стає засобом. Вона допомагає виявити найповільніші мінливі структурні реалії та організувати огляд самої лінії перспективи, що безкінечно віддаляється» [3, с. 29]. З цього виходить, що Середземномор'я – це не бездіяльний просторово-географічний ареал, а «герой» тотальної історії у її численних варіаціях. Дослідник наголошує на тому, що географічне середовище виступає як «досить мінливий і у той самий час наполегливий, умілий, інколи дуже нав'язливий у своїх виявах діяч» [3, с. 30].

Найбільш змістовним рівнем у структурі історичного часу Ф. Бродель вважає категорію «часу великої тривалості», з якою він пов'язував поняття «структури». Під «структурою» історик розуміє «організацію, порядок, систему досить стійких відносин між соціальною реальністю і масами ... Це ансамбль, архітектура соціальних явищ, але насамперед вона – історична реальність, стійка і така, що повільно змінюється у часі» [1, с. 124]. Найбільш стійкою історичною структурою дослідник вважав цивілізацію, характерною ознакою якої є значна тривалість. Проте вона не є монотонною, а переплітається з «кон'юнктурним часом», який у свою чергу виступає виразником сукупності «соціальних рухів» з тривалими коливаннями та флуктуаціями. На думку Ф. Броделя, «існує безліч кон'юнктур, які зачіпають економіку, політику, демографію, але такою самою мірою – і самопізнання, колективне мислення, злочинність з її піднесеннями та спадами, які змінюють одне одного, художні школи, літературні течії, саму моду» [2, с. 66]. Отже, бродельська категорія «часу великої тривалості» не є монотонною, їй притаманний характер циклічності та нелінійності.

Третій, поверховий та мінливий темпоральний рівень у Ф. Броделя займає так звана «подієва історія». «Це історія короткочасних, різких, пульсуючих коливань. Надчуйна за визначенням, вона налаштована на те, щоб реєструвати найменші зміни», це «паруюча історія» [3, с. 20–21]. Своїми працями Ф. Бродель сприяв розвитку не лише концепції нелінійного часу, яка припускає певні відхилення та флуктуації, а й альтернативності історії.

У радянській історіографії проблеми альтернативності історії, враховуючи марксистський підхід до вивчення історії суспільства, практично не розвивалися. Однак, окремі праці в даному контексті слід згадати.

Так радянський історик і філософ, дисидент Михайло Якович Гефтер (1918–1995) створив сектор методології історії при Інституті історії АН СРСР. Одним із завдань цього сектору стало вивчення ідей багатоваріантності історичного розвитку. Дослідник вважав, що категорія «альтернативність розвитку» надає послідовності та єдності історичному світогляду. В збірнику статей «Історична наука і деякі проблеми сучасності» (1969) [7]. М. Гефтер подав неортодоксальний, фактично, альтернативний портрет В. Леніна.

Дослідженнями проблеми випадковості в історії займався відомий радянський історик-медієвіст Арон

Якович Гуревич (1924–2006). У статті «Загальний закон і конкретна закономірність історії» (1965) він розглядав методологічні аспекти проблеми альтернативності історичного розвитку. «Питання про альтернативні варіанти історичного розвитку, що не здійснилися в дійсності, але які можливі в певних реальних умовах, важливе для з'ясування характеру історичних закономірностей» [5, с. 24]. Тільки в такому контексті постановка питання про альтернативно-історичні побудови вважається правомірною, все інше ж – «з області гадання на кавовій гущі» [5, с. 24]. Історична закономірність, яка виступає як рівнодіюча компонента в русі соціальних сил, має різну силу і спрямованість. Але думка про те, що «історичний закон прокладає собі дорогу через хаос випадковостей» [5, с. 25], з точки зору А. Гуревича, є адекватною тільки для сфери соціології, але недостатньою для історичної науки.

Проблеми альтернативності історичного процесу цікавили, головним чином істориків, які займалися дослідженням методологічних питань.

У 1980 р. вийшла друком монографія «Нариси методології історії». історика, академіка АН СРСР Євгенія Михайловича Жукова (1907–1980). В ній розглядається альтернативність історичного процесу через категорію історичної можливості. При цьому наголошується, що людина перебуває у стані постійного вибору у своєму житті. «Люди можуть вибирати як цілі, так і певні засоби їх досягнення. Вибір відбувається з безлічі можливостей. Вибір може бути правильним чи помилковим. Якщо він помилковий, досягнення поставленої мети виявляється неможливим. Це безпосередньо впливає на історичний процес, може бути пов'язано з великими, іноді трагічними наслідками для тієї чи тієї категорії людей» [6, с. 11–12]. «Альтернативність виявляється переважно на «нижчих поверхах» суспільного розвитку, у мікропроцесах того чи того соціального організму. Чим більший історичний масштаб, тим виразніше виявляється генеральна тенденція» [6, с. 76].

У праці «Методи історичного дослідження» (1987 р.) історик, академік АН СРСР Іван Дмитрович Ковальський (1923–1995) подає власне розуміння феномену альтернативності історичного процесу. Він розрізняє буденні альтернативи та загальноісторичні. «Вибір можливостей і альтернативність результатів тієї чи тієї діяльності мають місце в історичному розвитку також на рівні вузькогруповому та індивідуальному. Подібні звичайні альтернативи не слід змішувати з історичними альтернативами, бо звичайні альтернативи не впливають на зміст і форми, на напрям, темпи й результати функціонування розвитку суспільних систем» [9, с. 74].

Фактичним узагальненням досліджень проблеми альтернативної історії в радянській історіографії слід вважати монографію «Вибір шляхів суспільного розвитку: теорія, історія, сучасність» (1987) історика, члена-кореспондента АН СРСР Павла Васильовича Волобуєва (1923–1997). У ній приділено значну увагу теоретичному аналізу діалектики необхідності, можливості та дійсності. Під вибором шляху суспільного розвитку П. Волобуєв розумів «вибір кожної даної країни принципово нового напрямку або типу її соці-

альної еволюції, а також суттєво різних шляхів у вже визначеному напрямку (чи варіантів, форм та стадій одного й того самого порядку)» [4, с. 10]. П. Волобуєв, розглядаючи поняття вірогідності, як міри можливості, дотримувався таких положень: вірогідність існування будь-якої можливості перебуває у прямій залежності від ступеня необхідності, а значить можливості не є рівноймовірними та рівноправними; імовірність якоїсь можливості – категорія не постійна, тому має здатність зменшуватися чи збільшуватися залежно від зовнішніх чи внутрішніх чинників впливу на неї; малоімовірні можливості можуть здійснитися тільки як короткотривала випадковість, що суперечить історичній необхідності; реалізація однієї з можливостей автоматично знищує вірогідність реалізації усіх інших можливостей. Ці положення можуть бути використані не тільки в царині історії щодо категорії альтернативності, а й в інших гуманітарних науках.

Проте, дослідження проблем альтернативної історії, закінчилися гоніннями для вказаних радянських істориків. У 1969 р. в журналі «Комуніст» жорсткій критиці піддалися роботи А. Гуревича за спроби структуралістського вивчення суспільства. Виданий в секторі методології збірник статей «Історична наука і деякі проблеми сучасності» негативно сприйняли в партійних органах. Авторів звинуватили у відході від марксистсько-ленінської методології. Було прийнято рішення про реорганізацію сектора методології, який в 1970 р. припинив своє існування. У 1974 р. рішенням ЦК КПРС був знятий з поста директора Інституту історії СРСР П. Волобуєв, «який не впорався з роботою». Його перевели на роботу в Інститут історії природознавства і техніки.

Певний інтерес до альтернативної історії виявляє відомий український історик Наталя Миколаївна Яковенко (1942 р. н.), зокрема, в контексті ролі особистості в історії, де «минуле розглядається як ряд варіацій життєвого вибору особистості» [17, с. 39], хоча поведінка людини і обумовлена певними стереотипами, сформованими під впливом традиції, закону і системи цінностей, вона все одно залишається «регульованою імпровізацією» [17, с. 40].

Найбільш повно альтернативність Н. Яковенко показано в праці «Паралельний світ», де автор досліджує українську шляху XVI–XVII ст.: погляди на владу, релігійність, сприйняття права, закону. Н. Яковенко вказує на залежність двох вимірів історії – соціального та антропологічного, оскільки «не існує соціальних практик, які б не утворювалися уявленнями, завдяки чому індивіди і групи наділяють змістом навколишній світ» [18, с. 9]. Кількість стереотипів, поширених в певному суспільстві, завжди набагато ширші за ті, якими керується окрема особистість. Тому повністю передбачити поведінку людини, особливо в моменти особливого соціального або психологічного напруження, неможливо – вона непередбачувана [17, с. 40].

У сучасному розумінні історії реальними можна вважати тільки фрагменти події. Тому більше не існує єдиного історичного процесу, властивого так званій «деревній» культурі. Цей образ є у міфології майже всіх країн Сходу та Заходу в різноманітних культурно-історичних варіаціях: «Дерево життя», «Дерево

пізнання», «родовідне дерево», «мислене дерево». Образи світових дерев являють собою різноманітні варіанти моделей світу, у яких інтегровано просторові протилежності (низ, коріння – підземний світ; середина, стовбур – земний світ; верх, крона – небесний світ) [15, с. 89]. Як вказує Н. Яковенко, «якщо раніше увага була зосереджена на «стовбурі дерева» (історичному синтезі), то тепер вона перемістилася на «листя» – на інтерпретації і маргінальні аспекти, які раніше сприймалися безглуздими з позиції розуміння минулого» [17, с. 223].

Таким чином, альтернативно-історичне конструювання має певну традицію вивчення в історичній науці – це і альтернативні сюжети Тіта Лівія, і питання взаємодії багатоманітності історичних часів Ф. Бродель,

і багатоваріантність історичного пошуку М. Гелфера та методологічні аспекти проблеми альтернативності історичного розвитку А. Гуревича, Є. Жукова, І. Ковальського, П. Волобуєва. В сучасній українській історіографії – це два виміри історії – соціальний та антропологічний у Н. Яковенко.

Завдяки альтернативній історії починає кардинально змінюється вектор наукового пошуку. Погляди вчених, раніше зосереджені на стабільності та закономірності, звертаються до випадковості. Для історичної науки важливим наслідком загального повороту наукового мислення є те, що історика починають цікавити події, що відбулися не самі по собі, а в контексті нереалізованих можливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность. (Философия и методология истории) / Ф. Бродель. – М.: РИО БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – С. 115–142.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV – XVIII вв.: в 3-х тт. / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 3. Время мира, 1992. – 678 с.
3. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: в 3-х ч. / Ф. Бродель. – М.: Яз. славян. культуры, 2002. – Ч. 1. Роль среды, 2002. – 496 с.
4. Волобуев П. В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность / П. В. Волобуев. – М.: Политиздат, 1987. – 312 с.
5. Гуревич А. Я. Общий закон и конкретная закономерность истории / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1965. – № 8. – С. 14–30.
6. Жуков Е. М. Очерки методологии истории / Е. М. Жуков. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
7. Историческая наука и некоторые проблемы современности: Статьи и обсуждения / АН СССР, Ин-т всеобщей истории; М. Я. Гелфер (отв. ред.). – М.: Наука, 1969. – 430 с.
8. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
9. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
10. Ливий Тит. История Рима от основания города: в 3-х тт. / Тит Ливий. – М.: Наука, 1989. – Т. I. – Кн. I – X. – 702 с.
11. Монмутский Гальфрид. История бриттов. Жизнь Мерлина / Гальфрид Монмутский. – М.: Наука, 1984 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lib.ru/INOOLD/ENGLAND/br_history.txt.
12. Поліщук О. Л. Альтернативна історія в новітньому літературному процесі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Ольга Леонідівна Поліщук. – Миколаїв, 2016. – 21 с.
13. Пригожин И. Конец неопределенности. Время, хаос и новые законы природы / И. Пригожин. – Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. – 208 с.
14. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / И. Пригожин. – М.: Наука, 1985. – 327 с.
15. Словник символів культури України / за заг. ред. В. Коцура. – К.: Міленіум, 2005. – 352 с.
16. Ткаченко Н. О. Феномен альтернативної історії у сучасній історичній свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філософських наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Наталія Олександрівна Ткаченко. – Одеса, 2016. – 17 с.
17. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
18. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

Рецензенти:

Лозко Г. С., д-р філос. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Даниленко І. І., д-р філол. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Котляр Ю. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 05.10.2016